

УДК 94(438)“1920”:94(477)–054.72

О. Л. Рябченко

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ З НАДДНІПРЯНЩИНИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У 1920–ті рр.

У статті на основі широкого кола джерел розглянуто проблеми адаптації українських студентів до складних умов перебування в еміграції протягом 1920-х років. Висвітлено роль Варшавської громади в легалізації, наданні матеріальної допомоги і подальшій еміграції українських студентів на Захід. Вперше розглянуто діяльність комуністичних агітаторів і прорадянських організацій та показано їхню роль в ідейному роз'єднанні українського студентства в країнах Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: студенти, еміграція, соціальна адаптація, Центрально-Східна Європа, солідарність, бойкот, матеріальне забезпечення.

Події, що відбувалися в Україні в період національно-визвольної революції, не залишили байдужими і пасивними більшість громадян, у душах яких, за словами одного із сучасників, боровся масовий обиватель з сумлінням. У політичних реаліях того часу людська свідомість безустанно намагалася осмислити те, що відбувалося навколо. Одні активно відстоювали свої ідеали, інші назавжди залишали батьківщину або займали вичікувальну позицію, сподіваючись на стабілізацію ситуації. Більшість студентів у цей період нашого минулого не змогли спокійно продовжувати заняття і, слідує поклику совісті, без коливань залишали затишні стіни своєї альма-матер і ціною власного життя відстоювали інтереси тих політичних сил, яким симпатизували. Різні уряди по-різному сприймалися студентами. Встановлення радянської влади в багатьох вишах вважалось спробою узурпації влади [1, с.281], Українська Центральна Рада, як і наступні українські уряди, користувалися більшою підтримкою серед студентства Наддніпрянщини. Студенти Українського університету в Києві, наприклад, «постановили виступити активно проти Радянських військ і всіх студентів, які не виступили активно, піддати товариському бойкоту» [2]. У 1920 р. в Києві, замість 18–20 тис. Можна було знайти лише 4–5 тис. Студентів, яким також у нестабільності того часу часто бувало не до відвідування занять[3]. У вишах південно-східного регіону України переважно підтримували прихильників «єдиної і неподільної», тому гасло Денікіна «Нехай вчиться той, у кого немає батьківщини» сприймалося багатьма досить серйозно і на студентській лаві залишалася незначна кількість молоді. Наприклад, в осінньому семестрі 1919 р. професорам Харківського університету доводилося читати лекції практично в порожніх аудиторіях, оскільки більшість студентів перебували в Добровольчій армії [1, с.291], ще якась частина – в Червоній та армії УНР. Установити чисельність студентів, які воювали в різних арміях чи відстоювали ідеї національного відродження України, практично неможливо. Спеціальних «студентських» дивізій чи інших підрозділів у жодній із армій не існувало. Але в подальшому, коли молодь із незакінченою вищою освітою, перебуваючи в таборах для інтернованих у різних країнах отримала можливість продовжити навчання, її чисельність виявилася значною.

Дослідження української еміграції займає вагоме місце у колі проблем, окреслених науковцями в якості пріоритетних протягом останніх двох десятиліть. Проте проблеми соціальної адаптації українських студентів до життя на чужині, як самостійний сюжет, до сьогодні залишаються малодослідженими сторінками, хоч останнім часом і з'явилися розвідки, присвячені саме студентам-емігрантам [4; 5; 7–8; 33].

Більшість студентів, які воювали в Білій і армії УНР, на початку 1920-х рр. Опинилися в еміграції. Переважній частині їх назавжди довелося покинути рідну країну, а ті, хто залишився, через рік-другий вимушені були також нелегально втікати в сусідні держави, рятуючи своє життя від переслідувань більшовицького режиму, або жити в постійному психологічному напруженні, бо за “помилки” минулого потрібно було розраховуватися не лише каяттям і “зміною платформи”. Настрій цих громадян яскраво передають спогади С. Русової, яка відзначила, що залишити Україну її спонукали більшовики, які «утворили таку неможливу атмосферу шпигунства й доносів, брехні, недовір'я, що я не мала вже сил довше це терпіти й мовчки дивитись на те моральне й матеріальне лихо, що спіткало наш народ» [6, с.178].

В еміграції основним завданням молоді стало завершення перерваної освіти. У Європі було чотири зони, де концентрувалися українські студенти: Балтійська, Австрійська, Чеська і Німецько-польсько-балканська [7, с.105]. Щодо кількості студентів серед емігрантів, дослідники наводять різні цифри: на думку О. Дудніка, наприклад, в академічних центрах Європи у міжвоєнний період перебувало близько 6,5 тис. Організованих українських студентів, половина з них – у ЧСР [8, с.242].

Відповідно до умов “Варшавської декларації” з урядом УНР, Варшава почала надавати допомогу академічній молоді Наддніпрянщини. Основна частина студентів прибула в Польщу у складі армії УНР, яка під тиском радянських військ вимушена була 21 листопада 1920 р. відійти за Збруч на територію Галичини і опинилася за дротами, в таборах інтернованих. Галичина на той час уже не перебувала у складі Соборної України, а була частиною Польщі, яка впроваджувала там політику колонізації (відповідно до умов “Варшавської декларації” УНР уступила Польщі Західну Україну). Окрім ліквідації українських навчальних закладів, влада не допускала молодь, яка служила в Українській Галицькій Армії (УГА), вступати чи продовжувати навчання у польських вишах. Цей факт змусив прийняти спеціальне звернення до Наддніпрянського студентства. У ньому закликалися не повторювати помилок минулого, переймаючись налагодженням стосунків з польським студентством та суспільством, а бути солідарними з галичанами, підтримавши західноукраїнську інтелігенцію в її боротьбі з окупантами, зокрема у справі бойкоту польських

шкіл: «Товариші й громадянство Наддніпрянське. Глядімо глибше в будучину. Йдім в праці і в борбі об руку і отсей шлях спільної борби вказуймо всім, що з нього зійшли» [9, арк.74].

У Варшаві у той час існувала велика колонія українців, здебільшого урядовців українських установ. І дипломатична, і військова місії намагалися допомогти не лише студентам, які перебували у складі армії УНР і самостійно покидали табори, а й біженцям з Радянської України. Наприклад, генерал В.П. Зелінський, голова військової місії УНР у Варшаві, робив усе можливе для того, щоб полегшити студентам вихід із таборів, а тим, що самостійно їх покидали – допомагав у легалізації і врегулюванні конфліктів з польською адміністрацією [9, арк.74]. Правове забезпечення було одним із першочергових завдань, крім того, потрібно було задовольнити хоча б мінімальні матеріальні потреби молоді та підтримати морально, бо туманні перспективи життя на чужині, а особливо в Польщі, створювали тяжку психологічну напругу для української молоді. Вирішення зазначених проблем потребувало об'єднання сил студентів, що і привело до низки спроб створити організації у Варшаві та інших містах.

Як відзначав І. Огієнко, перше і найважливіше, що потрібно було зробити емігранту в процесі соціальної адаптації – подолати почуття меншовартості. «Кожен емігрант, опинившись на чужині, бачить багато такого, чого не бачив у себе на батьківщині ... і в людей слабодухих часто виникає особливе почуття, що зветься меншовартість. Він меншвартіший від цих чужинців» [10, с.26]. Для того, щоб підняти дух українських студентів-емігрантів, а також вирішити питання продовження чи здобуття ними освіти, І. Огієнко на початку 1921 р. відвідав Варшавський і Краківський університети, де домовився з їх керівництвом про прийом на навчання емігрантів з Наддніпрянської України, які мають атестат про закінчення середньої освіти [5, с.265]. Оскільки одним із визначальних чинників соціальної адаптації в умовах еміграції є матеріальне забезпечення, зокрема забезпечення житлом, ним же було написано листа до голови Української дипломатичної місії в Польщі, в якому висловлювалося прохання про допомогу українському студентству, в більшості своїй повністю незабезпеченому: «Найбільше потрібно – бурса приблизно на 50 чоловік і стільки ж обідів денно. Бурса і безплатні або доступні обіди дадуть змогу студентству існувати в Варшаві і продовжувати свою освіту, так потрібну для України» [4, с.52].

Для вирішення питань влаштування студентів була створена ініціативна група у складі колишніх офіцерів – урядовця української дипломатичної місії Т. Олесіюка, Є. Ведмідя, А. Макуха, та урядовця державного банку України Д.Пасічника, які 15 березня 1921 р. провели «організаційне зібрання студентів-українців Вищих шкіл м. Варшави та інших міст» [11, с.4]. 18 березня ця група скликала загальні збори українських студентів у Варшаві, на яких було створено Українську Студентську Громаду у Варшаві і затверджено її статут. Ця Громада постала як аполітична організація, головним напрямком роботи якої було переведення таборового студентства до академічних осередків, зокрема до Варшави. Тому в табори інтернованих направлялися підписані Т. Олесіюком заклики до студентства, що сприяло виїзду їх на навчання до вищих шкіл і росту кількості членів Варшавської Громади (на загальних зборах 31 липня 1921 р. їх уже нараховувалось 89 осіб).

Варшавська громада була для десятків обірваних, голодних українських студентів, які не мали де прихилити голову і одним своїм виглядом викликали підозру у поліцейських, останньою надією на порятунок. Спочатку їх розселяли у помешканні самої Громади, зовсім непристосованої для життя, тому студентам доводилося спати прямо на столах [9, арк.81]. Завдяки допомозі посла України в Бельгії, проф. А. Яковліва та інших приватних осіб, які допомогли організації твердою валютою в найтяжчі для неї часи, Управа Громади восени 1921 р. змогла винайняти під власний інтернат два великих будинки у Воломіні під Варшавою і ще один на Повозках – околиці міста, що зменшило кризу житла. Крім того, студенти відкрили майстерні, виробляли необхідні для себе речі [11, с.5].

Управа Громади намагалася допомогти усім українським студентам, як Наддніпрянцям, так і Галичанам, яким надавалися документи української місії і тому вони перебували на положенні емігрантів з Великої України. Євгеном Ведмедем навіть була підготовлена неофіційна постанова стосовно галицьких студентів, які навчалися у Львівському університеті, по-можливості допомагати їм перейти до вищих навчальних закладів Варшави, Кракова чи Познані.

Статут Громади було направлено до Варшавського університету, поклавши початок офіційному існуванню її в межах університету. Українське студентство було прийняте як корпорація, на рівних правах, до «Братньої помочі», що значно полегшило умови його існування [9, арк.77]. За мінімальну плату або і безкоштовно молодь отримувала спеціальні картки на харчування в студентських їдальнях та на хліб. Зі складів одягового відділу «Братньої помочі» їм видавався у невеликій кількості поганенький одяг, але для незабезпечених і обірваних молодих людей він був просто знахідкою. Значну кількість українського студентства за невелику платню було поселено в спеціальних інтернатах (огнісках). В них вони щотижня отримували харчі: цукор, мармелад, хліб і раз на місяць – дві пляшки горілки. Непорозуміння між українськими і польськими студентами не виникало, взагалі до нашої молоді ставилися досить доброзичливо як професори, так і співкурники, хоч складні стосунки між державами не сприяли цьому. Особливо погіршилися умови перебування української молоді під час атентату у 1921 р. на воєводу Грабовського, що в пресі подавалося як атентат на Й. Пілсудського. Після цього почалися підбурювання мешканців інтернату проти українців, яким доводилося уникати розмов, щоб не провокувати конфліктів.

Чи не найбільшою проблемою інтернованих була відсутність у переважної більшості молоді документів про освіту, без яких унеможлилювався вступ до вищих навчальних закладів. Якщо вони були відсутні, то потрібно було скласти іспит зрілості при одній із гімназій. Приймали його лише польською мовою, крім цього потрібно було показати знання з історії і літератури цього краю, що було під силу далеко не кожному. Це був своєрідний іспит на виживання у тогочасних реаліях. Тому частина тих, хто колись навчався у технічних

вишах, погоджувалася під тиском обставин вступати на філологічний факультет університету, куди можна було вступити і за відсутності документів і де таких знань не вимагали, з надією на подальший перехід на технічні спеціальності. Наприклад, саме так вчинив Ф.Любинський, який до еміграції навчався на фізико-математичному факультеті Одеського університету. Оскільки він не мав при собі атестату про закінчення гімназії у 1915 р. у Кам'янці-Подільському, йому довелося навчатися не в Політехнічному інституті, а студіювати філологічні науки у Варшавському університеті [12, арк.15]. Там же довелося навчатися і колишнім студентам Київського університету Св. Володимира Є. Томашівському, В.Романовському та іншим [12, арк.21–25]. Щоб полегшити українській молоді вирішити проблему як отримання необхідних документів, так і здобуття середньої освіти, в таборах почали відкривати різноманітні курси, а то і школи. Наприклад, у таборі Каліш була заснована гімназія імені Т.Г. Шевченка. Учителями в ній були колишні студенти, які, навіть маючи незакінчену вищу освіту (інколи всього 1–2 закінчених курси), працювали, щоб дати можливість іншим отримати середню освіту. Директором гімназії став випускник фізико-математичного факультету Харківського університету (1916 р.) Олександр Іванович Дунічевський. Лекторами при гімназії, серед інших, були колишній студент 1 курсу Вищого технічного інституту в Києві П.Ф. Касперт (креслення, малювання) та студент 4 курсу правничого факультету Київського університету С.Г. Прозорів (французька, німецька мови, право) [13, арк.29–30]. У березні 1924 р., наприклад, цю гімназію закінчили 17 чоловік, що дало їм можливість продовжувати навчання у вищих школах Польщі [14, с.27].

Питання тактики українського студентства за кордоном мав вирішити з'їзд українських академічних і таборових студентських Громад у Польщі, який проходив у Варшаві з 20 по 23 червня 1921 р. Делегати представляли понад тисячу чоловік з дванадцяти Громад [4, с.55]. Було прийняте рішення про невтручання студентської молоді у внутрішнє життя і боротьбу народів тих країн, де вони перебувають під час академічного навчання. Крім того, керівники громад вважали, що студентство буде і надалі усвідомлювати свою роль у житті українського народу і готуватиме себе до майбутньої державної праці.

Одним із стратегічних завдань з'їзду було прийняття програми солідарності з галицькими студентами. Підтримуючи бойкот ними польських шкіл, українцям пропонувалося вступати лише до вишів Варшави, Кракова і Познані, а «до вищих шкіл інших міст – недопустимо» [9, арк.76]. Дотримуючись цих рішень, Варшавська Громада доклала великих зусиль, щоб перевести наддніпрянських студентів до Варшави, не допускаючи можливості залишити їх у виші Любліна та Вільно саме з причин політичного характеру, оскільки це б «втягло студентство у вир національно-політичної боротьби» [9, арк.76].

Звичайно, що не вся українська молодь, у тому числі (і особливо!) вихідці із Галичини, дотримувалася правил бойкоту. «Це можна приписати байдужості з боку української спільноти. З цього бойкоту тільки насміхаються, бо бачать наше безсилля і брак єдності». Тому в період його дії публікувалися «списки зрадників, вписаних у вищі школи Польщі з зазивом бойкоту їх і їхніх родичів і тих, що з ними пристають» [15, арк.172]. Керівництво студентських громад також зверталося до кожного, хто цей список дістане, обов'язково переписати його три рази і переслати знайомим, щоб ті зробили те ж саме. Проте з кожним роком кількість тих, хто записувався на навчання у школи Любліна чи Вільно, зростала. Тому пропонувалося викидати зрадників «із публічних і приватних заходів, сходок, забав і навіть із Церков, а також зневажати не лише їх, а й їхніх рідних» [15, арк.172].

Ті студенти, які усвідомили свої помилки і виписувалися із польських вишів, підлягали реабілітації. Але вони повинні були подальшою своєю поведінкою, зокрема записом до українських вищих шкіл довести усвідомлення ними свого національного зобов'язання. Їхні списки, як і списки тих, хто підлягав бойкоту, публікувалися і розповсюджувалися. На травень 1923 р., наприклад, бойкоту підлягало 22 особи, а реабілітовано було лише двоє [15, арк.172].

Тактика бойкоту польських вишів була підтримана і Центральним союзом українського студентства на з'їздах у 1923 і 1924 рр. Але уже у наступному році вступ української молоді до польських шкіл був дозволений, оскільки тримання бойкоту призводило до зайвих ускладнень і не сприяло об'єднанню української громадськості, яке було так необхідним для підтримки українських вищих шкіл, збереження і розвитку яких міг бути забезпеченим лише при умові активної і односпійної підтримки їх широкими колами, зокрема студентства.

У грудні 1921 р. відбувся другий з'їзд представників українських студентських Громад, на якому стало відомо, що така кількість студентів (понад тисячу) в тогочасних економічних і політичних умовах не зможе закінчити освіту у Польщі. Саме з цього часу Варшавська Громада стала своєрідним «етаповим пунктом», базою, через яку мали пройти українські студенти із таборів інтернованих до вищих навчальних закладів Європи. Члени цієї Громади, жертвуючи своїм навчанням, протягом трьох років допомагали співвітчизникам влаштуватися на чужині, діставати необхідні візи для виїзду в інші країни, зокрема в Чехословаччину. Тому Варшавську Громаду порівнювали з маяком, «...на світло якого йшов студент, при світлі якого, приглянувшись до бурхливого життєвого моря, – пускав свій човен в певному напрямку» [11, с.10].

Керівництво Українського Центрального Комітету (головної громадської організації українських емігрантів у Польщі) неодноразово зверталося до польського уряду з проханням створити постійне та регулярне асигнування допомоги студентам у розмірі прожиткового мінімуму [5, с.265]. Якщо спочатку він відкликався на прохання, асигнувавши влітку і восени 1922р. відповідно 4 і 10 млн. польських марок на потреби українських студентів, то в подальшому така допомога перестала поступати. Крім того, обмежувалися права української молоді, якій заборонялося вчителювати чи працювати в державних установах. Все це приводило до постійного погіршення матеріального і морального становища українських студентів на теренах Польщі, яке з початком 1923 р. стало просто жадливим і критичним.

Найсприятливіші умови для життя молоді на початку 1920-х рр. були створені в Чехословаччині, куди і прагнули «думки емігрантського студентства». Ця країна була значним центром як української, так і російської еміграції. Частина її була і національною, і політичною за своїм характером. Більшовицький політичний режим в Україні не відповідав їхнім поглядам. Вони нагадували за своїм духом російську студентську еміграцію, яка декларувала, що «не повернеться до Росії, поки там будуть комуністи при владі». Студенти українських вишів, які воювали в Армії УНР – «люди перевірені, але знесилені», 6 січня 1923 р. у Празі створили Громаду студентів-емігрантів з Великої України в ЧСР. Всього в її складі було 210 студентів, головою Ради Громади було обрано К. Осауленка [16, арк.64]. Студентів українських вишів, які воювали в складі Білої армії, можна було зустріти серед російської еміграції, багато їх значилося у складі «Союзу Галліполійців», промонархістська і антибільшовицька ідеологія яких об'єднувала колишніх офіцерів і відділяла від іншої частини емігрантів.

Сучасники відзначали, що економічне становище студентства в Чехословаччині було порівняно добрим, «якщо і бувають закиди, то вони не виправдані, бо завжди більшість українських студентів, у довоєнні часи, у себе в Києві чи Харкові, навчалися в набагато гірших матеріальних умовах» [9, арк.21]. Те ж саме відзначали і самі студенти: «Зі всієї української еміграції ми, що потрапили до Чехословаччини, знаходимося у найбільш сприятливих умовах, наше існування не можна навіть порівнювати з тим, як бідують наші брати в інших державах Європи» [9, арк.21].

Листи про допомогу до Праги, в Громаду українських студентів-емігрантів, приходили з різних країн. Одні писали в надії отримати матеріальну допомогу, як, наприклад, студент Данцігської політехніки П. Підгаєць, єдиний вихідець з Наддніпрянської України в Данцігській студентській колонії [13, арк.184]. У своєму листі він змалював картину страшної убогості, що переслідувала його всі три роки навчання в цьому інституті, що і змусило юнака звернутися за допомогою. Деяких студентів Люблінського університету не влаштовувала відсутність національно-культурного життя, української професури в цьому університеті. У своїх листах вони скаржилися, що українське студентство з Наддніпрянщини в Югославії, не отримуючи необхідних знань, «забите, знищене, загнане в підпілля, дивиться на Прагу, як на відродження свого культурно-національного життя» [15, арк.131].

До середини 1920-х рр. До Чехословаччини перекочували легально і нелегально практично всі українські студенти з Польщі, в якій з початку 1923 р. Умови життя стали просто нестерпними і багатьом довелося залишити навчання [17]. Наприклад, у Варшаві з 72 студентів залишилося тільки 44, які нізащо не хотіли через матеріальні труднощі припиняти заняття [18, арк.88]. На квітень 1925 р. у складі трьох академічних громад Польщі залишилося всього 65 чоловік: Українська академічна громада у Варшаві нараховувала 49 членів, у Кракові – 7 і Громада українських студентів – емігрантів при академії мистецтв у Кракові – 9 чоловік [19, с.21]. Як правило, це були так звані «академісти» – ті студенти, які розпочали свої «мандри» з початком I світової війни, мали солідний вік і не могли більше переходити з однієї країни до іншої без впевненості у тому, що пророблена ними академічна праця буде захищена в іншій країні.

Розуміючи всю тяжкість становища українських студентів у Польщі, ті, хто переїхав до Чехословаччини і потрапив в кращі умови, не забули про своїх земляків і щомісяця пересилали їм допомогу. При Громаді українських студентів-емігрантів було створено Комітет тимчасової допомоги академічним громадам у Польщі. Президія комітету підготувала спеціальне звернення до студентів: «Шановні товариші! Тяжку годину переживає чоловік, коли є на чужині й немає матеріальних засобів до життя; ще гірше, коли він – емігрант і кругом нього всі чужі, а ще тяжче, коли голодний, холодний, не одягнений, розбутий, а прагне до науки, до школи, яку вже давно залишив. Хто з Вас, шановні товариші, цього не відчував, хто за останні роки свої не переживав? Отже в таких умовах тяжких опинилися наші милі товариші, які в сучасний мент студіюють на Високих школах в Польщі. Майже всі вони з таборів, а кому не відомо, що за уютне, тепле місце – табори польські! Умови тяжкі й студентство наше бідує. Наше завдання, бо нам судьба трохи облегшила нашу одіссею з матеріального боку, аби допомогти їм, щоби вони закінчили цей літній семестр біжучого академічного року, – всього чотири місяці.

Хто має ласку, серце, пам'ятає ще, як йому приходилося тяжко жити – емігранту, то не забувайте своїх товаришів, яким іще й досі приходиться жити в таких умовах, про які ви вже почали забувати. Дайте щомісячно 5 корон на допомогивий фонд від березня до липня біжучого року нашим товаришам академічних громад в Польщі...» [18, арк.107].

Для українських студентів у Польщі добровільне пожертвування товаришів по нещастю було дуже цінним. Завдяки цій допомозі був утворений фонд стипендій, позичок і підтримки, з яких виділялися гроші на оплату освіти, іспитів, на допомогу хворим студентам тощо. Незважаючи на те, що ця сума могла задовольнити лише 3,5% потреб, вона все ж давала можливість молоді продовжити навчання і здати іспити до отримання дозволу на виїзд у Чехословаччину [20, с.13].

Керівництво Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі щорічно подавало анкети та списки студентів, які виявили бажання вчитися у ЧСР, в Громаду студентів-емігрантів з Великої України у Празі. Наприклад, 27 червня 1923 р. Був відправлений список і анкети 26 таких студентів [12, арк.1–29].

Представники дипломатичної та військової місії неодноразово вказували на те, що бажачі отримати вищу освіту в Чехословаччині часто втікали туди без необхідних документів, сподіваючись на допомогу Громади студентів-емігрантів з Великої України. Тому уряд цієї країни з початку 1923 р. Почав вводити гострі правила проти тих емігрантів, які прибували на їх територію нелегально. Зокрема, їм заборонили видавати тут документи на право перебування в країні і позбавляли матеріальної підтримки [21, с.182]. Але ця обставина не зупиняла молодь, багато з них помирили на шляху до нового життя. Так, наприклад, не отримавши дозволу на виїзд, доведений до відчаю убогим життям в Валомінському інтернаті і знесилений

«барабольною дією», нелегально втікає навесні 1924 р. В Чехословаччину заступник голови Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі М. Тернопільський [22, с.2–3]. Здобути вищу освіту йому так і не вдалося – Київський університет не дала закінчити І світова війна, потім – революція. Варшавський університет, студентом якого Микола став після виходу з табору в 1923 р. – матеріальна незабезпеченість. Необхідність «щодня боротися за право і можливість жити» знесилювала студентів, підривала і без того слабе здоров'я, приносила на вістар національної свободи чергові жертви – п'ятого травня 1924 р. М. Тернопільський помирає, так і не отримавши вищої освіти. Його доля була типовою для багатьох молодих людей, яких війна і революція застали на студентській лаві і які без сумніву залишили її, щоб боротися за право на незалежність своєї держави.

Спроби нелегально перебратися до Чехословаччини робили і студенти з радянської України, тікаючи від переслідувань більшовицького режиму. Їм доводилося перетнути не один кордон на своєму шляху до свободи: найчастіше тікали через Румунію і Польщу. У Польщі, якщо студент попадався в руки поліції, його арештовували і відправляли назад на вірну погибель. Так, наприклад, намагалися вчинити з Г. Клименком, колишнім студентом Київського політехнічного інституту, якого на батьківщині переслідували і заарештували більшовики за повстанську роботу в 1919 і 1920 рр., але він зміг втекти з ЧК до Польщі. Там його знову заарештували, але вислати в Радянську Україну не встигли – Г. Клименку вдалося втекти до Чехословаччини у листопаді 1923 р., де він і звернувся до Ради Союзу студентів-емігрантів з Великої України з проханням прийняти його в цю організацію [23, арк.126]. Так само вчинив і Ф. Антонович-Лещинський, який у період з 1918 по 1921 рр. був козаком в українській армії, а після закінчення визвольних змагань намагався закінчити розпочате у 1918 р. навчання на фізико-математичному факультеті Київського університету Святого Володимира (у радянські часи реорганізованого у Київський інститут народної освіти), але змушений був нелегально перебратися до Польщі, а потім у 1923 р. також нелегально з Польщі, рятуючись від переслідувань поліції [23, арк.42].

Але не всім випадало щастя уникнути або подолати тюремні мури. Так, студента Кам'янецького сільськогосподарського інституту Й. Чорного, який у 1922 р. Зробив спробу нелегально через Польщу дістатися до Праги з надією вчитися в університеті, «поляки ввіймали у Львові і повернули до Радянської Росії», де невдаха, просидівши два місяці в ДПУ, був повернений для продовження освіти [24, арк.109]. Це зовсім не означає, що його «гріхи» були забуті, оскільки вже в наступному році Й. Чорний був «вичищений» з інституту. Про подальшу його долю також легко здогадатися.

Після запровадження нової економічної політики, входження Наддніпрянщини до складу СРСР і проголошення курсу на українізацію в еміграції активізували свою діяльність різні агенти радянського уряду і комуністичні агітатори. Радянський уряд робив різноманітні заходи для розколу еміграції. Наприклад, в табори інтернованих приходило багато листів від козаків, які повернулися в Україну після проголошеної більшовиками амністії. У цих листах розповідалося про прекрасне життя на батьківщині і ні слова не було про голод, терор та інше лихо, що спіткало населення. Коли почали порівнювати ці листи, то виявилось, що всі вони були написані за одним шаблоном [25, с.116]. Журнал «Трибуна Україна» попереджав емігрантів про цю провокацію і наводив для прикладу рядки з листа, отриманого з Полтавщини, автор якого радив ні в якому разі не повертатися в Україну: «... Поки що кожному з тих політичних емігрантів, які повертаються до більшовиків, загрожує якщо не терор, ув'язнення в концентраційних таборах, чека, то жадливі умови життя «на волі» [25, с.117].

У Берліні, як зазначав Оттон Християнович Ауссен у своєму донесенні в Наркомос УСРР 16 липня 1924 р., вдалося об'єднати існуючі окремо організації українських, російських, закавказьких, татарських і туркестанських студентів в один Союз студентів з СРСР. Цікава характеристика, що була дана цим студентам: «Публіка дуже різношерста. Явно розкладена емігрантщина, що далеко ще не визначилася. Російські студенти, головним чином змінюхівські напрямку, сини емігрантів, які відстали від бездієвних батьків і льнущих до СРСР через брак нічого їм більш відповідного. Закавказькі і туркестанські студенти – це стипендіати меншовицьких есерівських урядів, які тільки останнім часом втратили свої стипендії через зменшення емігрантських кас. Татари не зрозумілі. Прямо моторошне враження голодним блиском гарячкових очей справляють українські студенти. Всі суцільно відчайдушна біднота. Цю особливість українського студентства у Берліні, що різко відрізняє його від інших, я виразно підкреслюю. Підкреслюю також і безсумнівну лояльність їх по відношенню до Радянської Росії. І бажання їхати в Україну, якщо б гроші були на проїзд. (Останнім часом вони просили у мене хоча б 60 доларів, щоб проїхати до Франції на роботу. На жаль, я їй цього їм дати не можу) [26, арк.102].

У цілому ж, констатував О. Х. Ауссен, «розкладання українського емігрантського студентства цілком вдалося і закінчено. Стійкі контрреволюційні елементи відбило, вони більшою частиною перекочували до Парижа і Праги. Велика частина тих, хто визнав Радянську владу, вже отримали громадянство СРСР і повернулися в Україну. Залишилася невелика купка (чоловік 12–15) глибоких пролетарів, мрії яких як небуть роздобути грошей для повернення в Україну» [26, арк.103].

У Чехословаччині радянським представникам працювати було важче, спеціально для цієї роботи сюди перекинули з Берліна О.Х. Ауссена. Для початку ними була здійснена спроба залучити на свій бік групу студентів-комуністів і небагатьох професорів. Про таких писалося, що вони являють собою «... той тип закордонного комуніста, у котрого десь далеко в мозку збереглися ще жовто-блакитні клітини» [27, арк.123]. О.Х.Ауссен пропонував українським професорам-емігрантам писати для чеських, німецьких і в майбутньому для французьких журналів рецензії на книги, що виходять в Україні. Крім того, радянському уряду він пропонував, «для отримання ґрунту під ногами», видавати книги тих авторів, які не можуть знайти видавця,

наприклад, «Географію України» проф. Рудницького, хоча «зараз його політична фізіономія мені ще не ясна» [27, арк.120].

З 1923 р. створюються спеціальні організації, наприклад, Союз студентів-громадян УСРР (6.10.1923 р.), члени яких не тільки в прилюдних виступах спростовували «всілякі наклепи» на Радянську владу, розповідали про успіхи Радянських республік, а й налагоджували зв'язки з пролетарським студентством Харкова, поширювали радянську пресу [27, арк.126]. Симпатичні СРСР розуміли, що емігранти різних переконань «і змінюхівці, і співчуваючі комуністам» чудово знали, що власне радянська преса не дає їм об'єктивної картини радянського життя. Наприклад, студентський гумористичний журнал «Віхоть» з іронією писав, що газету «Вісти» за пропозицією О. Вишні перейменували у «свисти» через те, що «хор її кореспондентів втратив голос від завзятого співу про «комуністичне благополуччя» [28, арк.91]. Тому Раднарком пропонувався асигнувати кошти на видання спеціального журналу, вказуючи, що наполовину він завжди себе окупить.

Розраховуючи на милість радянської влади при поверненні додому, деякі студенти в еміграції підтримували розкладницьку діяльність прорадянських організацій. Комуністичним агітаторам, які побажали повернутися на Батьківщину і вступити до вишів, як свідчать анкети таких студентів, за їх «революційні заслуги» пропонувалося не тільки сприяти вступу, але і невідкладно надавати житло і стипендію [29, арк.4, 11, 73]. Тому ректори українських інститутів неодноразово отримували накази про пільги таким студентам від вищого керівництва [29, арк.3].

Цікаво, що вся ця добре організована радянська агентура не мала навіть пристойного приміщення для роботи. О. Х. Ауссен повідомляв, що торгове та дипломатичне представництва не можуть виділити жодної кімнати для цієї мети. «Ютимось поки в занедбаному, неймовірно брудному і зовсім не обставленому гуртожитку радянському, в якому не те що професора чеського, а самого звичайного вчителя чеського прийняти не можна – всю повагу до радянської влади відразу ж втратить (з цією їх психологією рахуватися доводиться). Тому поки обмежуюся стосунками з українськими колами» [27, арк.123].

Емігрантська преса називала дії прорадянських організацій «свідомою акцією для розкладання студентської маси» і закликала не піддаватися «солодким словам зручної зброї в досвідчених руках» [9, арк.9]. Але все ж діяльність комуністичних агітаторів і організацій сприяла появі у частини студентства симпатій до радянського уряду України, зазначалося, що серед них з'явилось «щире бажання зрозуміти психологію радянського суспільства ... майже захоплене ставлення до пролетарської держави і бажання долучитися до неї» [26, арк.155]. Деякі студенти повірили агітаторам і мріяли повернутися на батьківщину. Про це свідчить, наприклад, автобіографія Олександра Шатілова – сина відомого у Харкові професора П.І. Шатілова. О. П. Шатілов був студентом Харківського університету, незадовго до заняття міста червоними поїхав до Криму, де в кінці січня 1919 р. Був мобілізований в армію Денікіна [30]. Брав участь у боях проти Червоної армії на Кримському фронті і 30 жовтня 1920 р. На пароплаві «Володимир» у складі армії Врангеля емігрував до Туреччини, спочатку в Константинополь, а потім на півострів Галліполі (південь Італії). У складі цієї ж армії евакуювався і його рідний брат Дмитро [31, арк.5–7]. До 1921 р. Олександр служив фельдшером у інженерному полку, а у вересні цього ж року, як і багато інших студентів, скористався пропозицією чехословацького уряду на чолі з Томашем Масариком і поїхав продовжувати освіту на медичному факультеті Карлового університету в Празі. Його брат Дмитро після закінчення гімназії вступив на фізико-математичний факультет Белградського університету. В Україну він, на відміну від свого старшого брата, більше не повернувся.

Олександр же став однією з жертв роботи червоних емісарів у Чехословаччині. Пізніше він писав: «Поки я вважав, що повернутися додому неможливо, що це буде вірна смерть, я сидів за кордоном і спокійно навчався. Але коли дізнався від знайомого Астермана М.А. [Михайло Абрамович Астерман був співробітником Наркомосу України – О.Р.], що можна повернутися до Харкова, я втратив спокій і став рватися у Харків, де у мене залишилися мати, брат [Микола – О.Р.] і сестра [Анна – О.Р.]» [31, арк.7].

О. П. Шатілов подає заяву в радянську місію і в березні 1923 р. Отримує дозвіл на повернення в Україну. Що його чекало на батьківщині? Він мріяв закінчити освіту. Але як виявилось після приїзду, шлях до вищого навчального закладу йому, як офіцеру Білої Армії, який до того ж брав участь у боях проти червоних, був закритий. Перешкодою для вступу до вишу було і дворянське походження. Але оскільки його батько був відомим лікарем-професором, мати Олександра – Марія Василівна Шатілова, клопоталася в ДПУ про перегляд його справи і про дозвіл вступити у Харківський медичний інститут, у результаті чого він був зарахований на третій курс [31, арк.25]. Надалі доля його склалася трагічно – сину відомого професора, чие ім'я носила перша в Україні студентська лікарня, не знайшлося місця ні в радянському виші, ні в новому житті [30, с.335].

Наведений як приклад досвід О.П. Шатілова був не єдиним і не винятком з правил. Численні розповіді, опубліковані листи реемігрантів, чутки, свідчили про те, що в Україні нікого не чекало безхмарне існування. Ті, кому вдавалося втекти з країни вдруге, свідчили про те, що в кращому разі реемігранти були приречені на «моральну смерть» [32, с.290]. Тому студенти з Наддніпрянщини, навіть ті, які не були політемігрантами, відмовлялися повертатися додому після закінчення навчальних закладів.

Як відзначають дослідники, з другої половини 1920-х рр. Радянський Союз з пропагандистською метою почав віддавати перевагу при поверненні на батьківщину видатних політичних фігур і одночасно з цим деморалізуюче впливати на широкі емігрантські маси [33, с.43]. Люди, що отримали право повернутися в Україну, зустрічалися в радянських місіях з труднощами морального порядку, що принижували гідність людини.

У цей же час змінилося і ставлення чехів до української державності. Про це красномовно свідчить той факт, що під час анкетування 3469 студентів «з Росії», яке проводила дочка президента Массарика спільно з проф. Георгіївським, чехи замінили паспорта УНР своїми посвідченнями [26, арк.156]. Українську національність вони реєструвати відмовилися і 91% українських студентів записали росіянами. Тому в анкеті фігурували сім радянських паспортів, вісім вірменських, але жодного УНРівського. О.Х. Ауссен указував, що причини цього йому не зрозумілі, «ймовірно вона корениться в поведінці нашої української еміграції. Це не заважає в фейлетоні захоплюватися нашої кобзою і бандурою, вихваляючи «горде минуле» і оплакуючи соціальну несправедливість сучасності» [26, арк.156].

Досить часто в емігрантській пресі висловлювалися думки про пасивність студентської молоді в умовах еміграції, про майже повну відсутність в їхньому середовищі суспільного життя, про те, що значна частина цього студентства «була далеко цікавіша у себе в краю – жили повним життям, до чогось стреміли, мали бажання більшого досягнути», а на чужині «цікавих одиниць зустрічається рідко, широкого зацікавлення наукою майже не побачимо. Тхне від всього цього міщанськими звичками, дрібною посередністю. І така сама шаблонна культурна діяльність» [9, арк.17]. Віддзеркалювалася ця проблема і в сатиричному зображенні [28, арк.58]: «А вкраїнський знов студент. З любови до нації, Всюди жебрає підмог Та й живе в стагнації».

Таким чином, після закінчення національно-визвольної боротьби багато студентів українських вишів опинилися за межами Батьківщини, де вони зіткнулися з важкими матеріальними і психологічними проблемами. Вирішувати їх молоді могла лише об'єднаними зусиллями за допомогою українських урядових установ та інших громадських організацій. Найприйнятніші умови у 1920-і р. були створені в Чехословаччині, куди і намагалися потрапити багато молодих людей з різних країн в надії отримати допомогу і закінчити перервану освіту. У цей же час серед студентів активізувалася діяльність комуністичних агітаторів і низки прорадянських організацій, яку підтримували ті емігранти, які розраховували на милість радянської влади при поверненні додому. Ця діяльність, підкріплена ідейною роз'єднаністю і страшною нуждою більшості студентів, сприяла розкладанню українського емігрантського студентства в більшості країн. Але повернення на батьківщину, як показав досвід багатьох реемігрантів, погрожував небезпекою втратити не лише свободу, але й життя. Цей досвід став застереженням для тих, хто продовжував вірити у прощення «гріхів» радянською владою.

Джерела та література

1. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
2. Державний архів Російської Федерації. – Ф.А-2306. – Оп.18. – Спр.141. – Арк.5.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.118.
4. Роговий В. Українське студентство в таборах інтернованих у Польщі в 1920–1924 роках / В. Роговий // Київська Старовина. – 2008. – №1. – С. 50–62.
5. Дуднік О. Українська студентська молодь у політичному житті Польщі в міжвоєнний період / О. Дуднік // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 264–272.
6. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – К. : Україна-Віта, 1996. – 208 с.
7. Дуднік О. Студентство як основна складова української політичної еміграції у 20-ті рр. ХХ ст. / О. Дуднік // Наук. Записки Вінницького держ. пед. університету ім. М.Коцюбинського. – Серія : історія. – Вінниця, 2002. – Вип.4. – С. 103–106.
8. Дуднік О. Суспільно-політичне життя та громадянська позиція українських студентів-емігрантів у Чехословаччині в міжвоєнний період / О. Дуднік // Проблеми слов'язознавства. – 2003. – Вип.53. – С. 241–248.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). – Ф.269. – Оп.1. – Спр.685. – Арк.70.
10. Піскун В. Соціальна адаптація українських жінок в еміграції (20-ті рр. ХХ ст.) / В. Піскун // На сторожі цілості, щастя й могутності більшої родини – нації. Матеріали наукової конференції 22 – 23 вересня 2006 року до 100-річчя від дня народження Олени Теліги. – К., 2006. – С. 26–29.
11. Липовецький І. Три роки існування (Нарис з історії Української студентської Громади у Варшаві) / І. Липовецький // На чужині (Варшава). – 1924. – Ч.1. – С. 4–10.
12. ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.878.
13. ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.871.
14. Хроніка // «На чужині» (Варшава). – 1924. – Ч.2. – С.27.
15. ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.869.
16. ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.269.
17. Рябченко О.Л. «...А ви у сусідів шукаєте долі». Українські студенти-емігранти з Наддніпрянщини у Польщі (перша половина 1920-х років) / О.Л. Рябченко // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2009. – Серія : Історія. – Вип.23. – С. 125–135.
18. ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.872.
19. З життя Союзу // На чужині (Варшава). – 1925. – Ч.1(3). – С. 21.
20. Шишацький М. Економічний екскурс по Варшавській Громаді / М. Шишацький // На чужині (Варшава). – 1924. – Ч.1. – С. 13–14.
21. Умови переїзду до Чехословаччини // Трибуна України (Варшава). – 1923. – Ч.5 – 7. – С. 182.
22. Микола Тернопільський // На чужині (Варшава). – 1924. – Ч.2. – С. 2–3. – Підпис: Д-ль.
23. ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.870.
24. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр. 604.
25. Провокаторські листи // Трибуна України. – 1923. – Ч.2–3. – С. 116.
26. ЦДАВО України. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.148.
27. ЦДАВО України. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.155.
28. ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр. 688. – Арк.91.

29. Державний архів Одеської області. – Ф.Р-1593. – Оп.1. – Спр.506.
30. Рябченко О. Л. На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті роки) / О.Л. Рябченко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – 2009. – №852: «Історія». – Вип.41. – С. 326–338.
31. Державний архів Харківської області. – Ф. Р.6452. – Оп.5. – Спр.825.
32. Дуднік О. Еміграція та рееміграція українського студентства (1920-ті роки) / О. Дуднік // Український історичний збірник. – К., 2002. – С. 276–300.
33. Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.

Рябченко О. Л. Проблемы социальной адаптации студентов из Надднепрянщины в странах Центрально-Восточной Европы в 1920-е годы.

В статье на основании широкого круга источников рассматриваются проблемы адаптации украинских студентов к сложным условиям пребывания в эмиграции на протяжении 1920-х годов. Освещается роль Варшавской общины в легализации, оказании материальной помощи и дальнейшей эмиграции украинских студентов на Запад. Впервые рассматривается деятельность коммунистических агитаторов и просоветских организаций, показана их роль в идейном разобщении украинского студенчества в странах Центрально-Восточной Европы.

Ключевые слова: студенты, эмиграция, социальная адаптация, Центрально-Восточная Европа, солидарность, бойкот, материальное обеспечение.

Ryabchenko O. L. Problems of social adaptation of students of Dnieper in Central and Eastern Europe in the 1920s.

The article is based on a wide range of sources, the problem of adaptation of Ukrainian students to difficult conditions of staying in immigration during the 1920's. The role of Warsaw community is highlighted in legalization, in giving pecuniary aid and further emigration of Ukrainian students to the west. For the first time the work of communist agitators and pro-Soviet organizations is examined and their role is shown in the ideological separation of Ukrainian students in Central and Eastern Europe.

Keywords: students, immigration, social adaptation, Central and Eastern Europe, solidarity, boycott, material support.

УДК 94(438)"1920":94(477)–054.72

Т. Ю. Іванова

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ГОЛОДУ 1921–1923 рр.

У запропонованій статті аналізується та розкривається економічне становище національних меншин Південної України у 1920–30-ті рр. На їх економічний розвиток вплинуло запровадження більшовицької економічної політики, а саме політики воєнного комунізму та непу. Застосування таких реформ в результаті привело до голоду 1921–1923 рр., який торкнувся і представників інших етносів України. Поглиблено, з'ясовано наслідки цих процесів для життя різних національностей південноукраїнського регіону у 20–30-ті рр. XX ст., аналізується їх значення в загальноісторичному процесі.

Ключові слова: національна меншина, етноси, національні групи, політика воєнного комунізму, неп, розкуркулення, колоністи, продрозверстка, продподаток, міграція, колонія, репресивні заходи, канібалізм, епідемія.

Голодомор 1921–1923 рр. став одним із трагічних наслідків організованої і цілеспрямованої терористичної політики більшовицько-радянської влади щодо української нації. Південь – багатоетнічний регіон України. Поряд з українцями репресій і бідувань в період голоду 1921–1923 рр. зазнали й представники національних меншин Південної України. Голод загострив чимало соціальних та економічних проблем, зокрема, проблеми безпритульності, безробіття, посилив опір владі національних меншин, спричинив розорення значної кількості господарств національних меншин, а головне – загинули безневинні люди – як українці, так і представники інших національних груп Південної України.

На сучасному етапі дослідження історії національних меншин в УСРР сформувалося коло фахівців та наукових установ, які розробляють генеральні напрямки етнічної історії, історії етнополітики та державотворення. Дослідження Б. Чирка, П. Тригуба, М. Шитюка, В. Шкварця, М. Козиревої та І. Міронової охоплюють різні сфери історичного минулого національних меншин Півдня України. Це і економічні проблеми, і соціальні аспекти національно-культурної політики, і проблеми репресій, голодоморів і повстанського руху етнічних меншин.

Найбільший історіографічний здобуток має миколаївська історична школа вивчення проблем ХХ ст. беззмінним лідером якої є доктор історичних наук, професор М.М. Шитюк. Микола Миколайович є автором більшості робіт з питань голоду 1921–1923 рр. і керівником колективу авторів. У ряду праць розкривається значне коло питань щодо голоду 1921–1923 рр. на Півдні України, але про становище національних меншостей у період, що розглядається, висвітлюється лиш фрагментарно.